

УДК 94(477-25):378 «18»

**ДО СТАНОВЛЕННЯ ШКОЛИ ІСТОРИКІВ УНІВЕРСИТЕТУ СВ.
ВОЛОДИМИРА: ПЛАТОН ВАСИЛЬОВИЧ ПАВЛОВ**

кандидат історичних наук, доцент, Тарасенко О. О.

Київський університет імені Бориса Грінченка, Україна, Київ

У статті проаналізовано викладацьку, наукову та громадську діяльність професора кафедри російської історії П. В. Павлова у 1847-1859 роках, яка склала другий період становлення школи істориків Університету Св. Володимира, сприяла формуванню широкого світогляду київського студентства, усвідомленню ними загальнолюдських законів розвитку суспільства, просвітництва, критичного і системного методу дослідження історичного процесу. Обґрунтовано, що вчений формував свій напрямок наукової школи, яскравим представником якої був І.В. Лаинюков. Досліджено, що для київського студентства П. В. Павлов був кумиром, шанованим вченим, мислителем, який допомагав молоді усвідомити її історичну місію, спілкування з яким навчало як потрібно любити свій народ.

Ключові слова: Платон Васильович Павлов, викладацька, наукова і громадська діяльність, другий період становлення школи істориків Університету Св. Володимира, середина XIX ст.

Тарасенко О. А. К становлению школы историков Университета Св. Владимира: Платон Васильевич Павлов /Киевский университет имени Бориса Гринченка, Украина, Киев

В статье проанализированы преподавательская, научная и общественная деятельность профессора кафедры русской истории П.В. Павлова в 1847-1859 годах, которая составила второй период становления школы историков Университета Св. Владимира, способствовала формированию широкого кругозора киевского студенчества, осознанию им

общечеловеческих законов развития общества, просвещения, критического и системного метода исследования исторического процесса. Обоснованно, что ученый формировал своё направление научной школы, ярким представителем которой был И. В. Лаинюков. Доказано, что для киевского студенчества П. В. Павлов был кумиром, уважаемым ученым, мыслителем, который помогал молодежи осознать ее историческую миссию, общение с которым учило как нужно любить свой народ.

Ключевые слова: Платон Васильевич Павлов, преподавательская, научная и общественная деятельность, второй период становления школы историков Университета Св. Владимира, середина XIX ст.

Tarasenko Olga. To the formation of Scientific School of Historians of St. Volodymyr University: Platon Vasylevych Pavlov / Borys Grinchenko Kyiv University, Ukraine, Kyiv.

The article is analyzing the teaching, research and public work of professor of Russian history P. V. Pavlov in 1847-1859 years, which became the second period of the formation of Scientific School of Historians of St. Volodymyr University, and promoted the creation of a broad outlook of the Kyiv students, their realization of the universal laws of social development, education, critical and systematic method of investigation of the historical process. It proves that the scientist formed his direction of scientific school, which had a brilliant representative I. V. Lashniukov. It is proved that for the Kyiv students P. V. Pavlov was an idol, a respected scientist, a thinker who helped young people become cognizant of their historical mission, communication with whom taught how to love their people.

Keywords: Platon Vasylevych Pavlov, teaching, research and public work, the second period of formation of Scientific School of Historians of St. Volodymyr University, the middle of the XIX century.

Вступ. Університет Св. Володимира XIX ст. по праву належить до провідних центрів науки і освіти в Україні в XIX – на початку XX ст. Серед

низки наукових шкіл закладу, які сформувалися у ньому протягом XIX ст., була школа істориків, представники якої є серед засновників української національної історичної освіти і науки [1;2]. Досвід представників школи істориків Університету Св. Володимира XIX ст. є непересічним. Актуальність статі полягає у пошануванні професора кафедри російської історії Платона Васильовича Павлова (1823–1895), дванадцять років роботи якого на кафедрі російської історії Університету Св. Володимира склали другий період у становленні школи істориків закладу.

Проведені автором статті дослідження, аналіз звітів університету, історико-філологічного факультету, оглядів викладання, програм та розкладу лекцій дисципліни російської історії на факультеті, аналіз наукового доробку викладачів кафедри російської історії загалом дозволили визначити у становленні та розвитку школи істориків Університету Св. Володимира у XIX ст. чотири періоди [3, 4]. Перший період [5] – це початок становлення школи істориків Університету Св. Володимира XIX ст., який пов'язаний із діяльністю викладачів кафедри російської історії Василя Федоровича Домбровського (1810–1845) [1, с.182-186; 6] та Миколи Івановича Костомарова (1817–1885) [1, с. 533-537; 7].

Другий період пов'язаний із працею у закладі професора кафедри російської історії Платона Васильовича Павлова у 1847–1859 рр. – це саме продовження становлення школи істориків Університету Св. Володимира XIX ст. Автор статті досліджує проблему «Школа істориків Університету Св. Володимира XIX ст. в історіографії».

Мета дослідження: простежити другий період становлення школи істориків Університету Св. Володимира XIX ст., який увібрав діяльністю професора кафедри російської історії П. В. Павлова у 1847-1859 роках та глибше зрозуміти людину, яка була причетна до становлення школи істориків Університету Св. Володимира.

Життєвий та науковий шлях Платона Васильовича Павлова було розглянуто в ювілейному виданні «Биографического словаря профессоров и преподавателей Университета Св. Владимира (1834–1884)» [8, с. 533-537]. Енциклопедичний словник Брокгауза та Ефрона у 1897 р. надав короткі відомості про історика [9], через сто років замітка про історика були розміщена в Електронній енциклопедії Київського національного університету імені Тараса Шевченка [10]. У своїх спогадах П. В. Павлова згадували студенти О. В. Романович-Славатинський [11], В.Г. Авсеєнко [12], В. О. Португалов [13] та М. І. Костомаров [14]. Докторську дисертацію П. В. Павлова [15] проаналізували у 1850 р. К. Д. Кавелін, С. М. Соловйов, М. П. Погодін [16; 17; 18]. У 1908 р. М. Лемке стисло окреслив життя і наукові праці вченого [19]. В 1955 р. у журналі «Исторические записки» була надрукована прощальна лекція професора Павлова, яку він виголосив студентам Університету Св. Володимира у грудні 1859 р., залишаючи заклад [20]. Про керівництво професора Павлова організацією перших недільних шкіл у Києві та його вплив на студентство згадали дослідники вивчаючи діяльність Харківсько-Київського таємного товариства [21;22;23] і розглядаючи діяльність революціонерів – демократів на Україні у другій половині 50-х – початку 60-х років XIX ст. [24]. Звернення попечителя Київського навчального округу М. І. Пирогова до влади про відкриття недільних шкіл у Києві та про доручення керувати ними П. В. Павлову висвітлені у його листах, надрукованих у 1985 р. у «Вибраних педагогічних працях»[25].

Постать історика як вченого-просвітника 60-х років XIX ст. розглянула Еймонтова Р. Г. у 1986 р. [26]. «Справу» професора Павлова у контексті урядової політики та історичної науки Російської імперії 60-70-х років XIX ст. дослідив Чесноков В.І. [27].

Автор статті у 1995 р. розглянула викладацьку та наукову діяльність П. В. Павлов у контексті становлення та розвитку історичної освіти та науки в

Університеті Св. Володимира в ХІХ ст.[3], пошанувала вченого у 2007 р., відзначаючи 160 років від початку праці історика в Університеті Св. Володимира [28] і у 2010 р. у розвідці до 175 річного ювілею Київського університету [4] та відзначила роль професора Павлова як наукового керівника студента Івана Лашнюкова [29]. Викладацьку, науково-дослідну та музейну діяльність П. В. Павлова після повернення в Університет Св. Володимира у 1875-1885 рр. на заснованій кафедрі історії і теорії мистецтв дослідила О. В. Сторчай [30].

Отже, вивчення окреслених праць дозволяє дослідити викладацьку, наукову та громадську діяльність професора кафедри російської історії П. В. Павлова у 1847-1859 роках, які стали другим періодом становлення школи істориків Університету Св. Володимира, та глибше зрозуміти людину, яка була причетна до становлення другого періоду школи істориків Університету Св. Володимира.

Виклад основного матеріалу. Платон Васильович Павлов народився 7 вересня 1823 р. у дворянській поміщицькій родині П. Ф. Козлова у селищі Таможенне Нижегородської губернії. Початкову освіту здобув в родинному колі, готувався у приватному пансіоні Дешуданса у Санкт-Петербурзі до навчання у Третій гімназії Санкт-Петербургу. Після закінчення гімназії поступив на історико-філологічний факультет Головного педагогічного інституту, який закінчив у 1844 р. і був відзначений за успіхи у навчанні срібною медаллю [8, с.533].

Під час навчання П. В. Павлова на історико-філологічному факультеті Головного педагогічного інституту працювало сузір'я видатних викладачів та вчених: Федір Богданович Грефе (1780–1851), академік, заслужений професор Санкт-Петербурзького університету по кафедрі грецької словесності; Микола Герасимович Устрялов (1805–1870), російський історик, археограф, педагог, професор російської історії Санкт-Петербурзького університету, декан його історико-філологічного факультету,

основоположник петербурзької історичної школи в російській історії, ординарний академік Петербурзької академії наук, автор підручників по історії для гімназій; Олександр Григорович Ободовський (1796–1852), російський вчений, педагог, викладач, письменник, автор творів по географії і першого російського підручника педагогіки, один із трьох редакторів першого педагогічного журналу та його брат Платон Григорович Ободовський (1803–1864), російський письменник, драматург, педагог; Востоков Олександр Христофорович (1781–1864), російський філолог, поет, письменник, перекладач, основоположник російського слов'янознавства, доктор Тюбінгенського університету, член-кореспондент Німецької академії наук, доктор філології Празького університету, почесний член Московського та Харківського університетів, член Російської академії наук, академік Петербурзької академії наук; Яків Іванович Бередников (1793–1854), російський історик та археограф, академік Петербурзької академії наук.

Випускник Павлов за наказом міністра народної освіти С. С. Уварова був залишений при Головному педагогічному інституті на один рік для удосконалення у класичній словесності, російській літературі та російській мові під керівництвом вище згаданих професорів історико-філологічного факультету. У 1845 році П. В. Павлов отримав ступінь магістра грецької словесності у Санкт-Петербурзькому університеті та у 1847 р. посів місце ад'юнкт-професора в Університеті Св. Володимира на вільній після арешту Миколи Івановича Костомарова кафедрі російської історії [5; 7]. У 1848 р. П. В. Павлов був відряджений до Москви з науковою метою, де у 1849 р. був удостоєний Московським університетом ступеня доктора історичних наук політичної економії і статистики [8, с.533-534].

На історико-філологічному факультеті Московському університету у той час працювали уславлені історики професори Тимофій Миколайович Грановський (1813–1855), Петро Миколайович Кудрявцев (1816–1858), Сергій Михайлович Соловйов (1820–1879), Осип Максимович Бодянський (1808–

1877), філологи професори Федір Іванович Буслаєв (1818–1897), Михайло Никифорович Катков (1818–1887), Павло Михайлович Леонтєв (1822–1874), Степан Петрович Шевирьов (1806–1864).

Дисертація 26-річного вченого «Об историческом значении царствования Бориса Годунова» [13] стала помітним явищем тогочасної російської історії, залучила його до кола представників державницької школи в російській історіографії. Вчений був наймолодшим доктором наук в історії освіти Російської імперії. Докторську дисертацію П. В. Павлова проаналізували у 1850 р. К. Д. Кавелін, С. М. Соловйов, М. П. Погодін [15; 16; 17]. Професори Московського університету Т. М. Грановський, П. М. Кудрявцев, С. М. Соловйов, О. М. Бодянський, Ф. І. Буслаєв, С. П. Шевирьов, які опонували на диспуті, одночасно вшанували молодого вченого. Цей момент життя історик вважав найщасливішим [19, с.8].

Оцінюючи результати розвитку російської історичної науки другої чверті XIX ст., Олександр Миколайович Пипін назвав П. В. Павлова серед помітних представників «нової історичної школи» 40-х років, імена яких залишаться у пам'яті російської історіографії [26, с.208]. Співчутливо відносився до професорської діяльності та наукового напрямку П. В. Павлова і Микола Іванович Костомаров [14, с. 551].

Після повернення до Університету Св. Володимира П. В. Павлов був обраний Радою університету у 1850 р. екстраординарним, а у 1852 р. ординарним професором. У 1852–1856 рр. він викладав історію у Київському інституті шляхетних дівчат, а також працював деякий час у Першій та Другій київських чоловічих гімназіях [8, с. 534].

У 1857 р. П. В. Павлов був відряджений Університетом Св. Володимира за кордон для вивчення історичних пам'яток на півтора роки. Метою закордонного наукового відрядження вченого з грудня 1856 р. по вересень 1858 р. стало порівняльне вивчення археологічних пам'яток європейських народів та поповнення знань із археології у слов'янських землях, Німеччині,

Італії, Греції, Франції. Перебуваючи в одному з відділів Британського музею у Лондоні, де зберігалися стародавні руські рукописні пам'ятки, професор Павлов розглянув деякі з них і надав у музей коротке пояснення змісту французькою мовою. Оглядаючи старожитності Праги він користувався вказівками відомого славіста В'ячеслава Ганки. Вивчаючи археологічні зібрання Відня – спілкувався із професором історії витончених мистецтв Віденської Академії мистецтв Г. фон Тальбергом, якому завдячував багатьма вказівками й порадами. Перебуваючи в Лондоні у березні 1858 р. П. В. Павлов декілька разів відвідав О. І. Герцена та М. П. Огарьова та прочитав у їхньому домі декілька лекцій з російської історії [3, с.31].

Після повернення до Києва П. В. Павлов одночасно із курсом російської історії за дорученням факультету викладав курс історії пластичних мистецтв (необов'язковий для студентів, так як кафедри історії та теорії мистецтв на той час ще не існувало).

У 1859 р. за дорученням попечителя Київського навчального округу в 1858–1861 рр., видатного вченого-хірурга Миколи Івановича Пирогова (1810–1881), П. В. Павлов керував організацією перших недільних шкіл у Києві для дорослих (робітників, ремісників, службовців) міста. Як відомо, у Російській імперії школи для дорослих, заняття в яких проводилися у неділю, виникли в середині ХІХ ст. за ініціативою передової інтелігенції, головним чином студентській молоді, опозиційна діяльність якої значно активізувалася після поразки Російської імперії у Кримській війні та лібералізації суспільного життя країни після воцаріння Олександра ІІ.

Так, на початку 1856 р. за ініціативи студентів Харківського університету Якова Бекмана, Митрофана Муравського, Петра Єфименка та Петра Завадського в Харкові почало діяти таємне товариство, яке у 1857 р. нараховувало 40 чоловік – студентів із збіднілих дворянських, купецьких і священицьких родин. Своїми найважливішими завданнями товариство ставило повалення самодержавства, скасування кріпацтва й встановлення

республіканського або конституційно-монархічного ладу. Для досягнення мети члени товариства пропагували ці ідеї серед селян, робітників, студентства, розповсюджували нелегальні видання, в тому числі часопис «Современник», а також літературний і суспільно-політичних альманах «Полярную звезду» та першу російську революційну газету «Колокол», які видавали О. І. Герцен та М. П. Огарьов у Вільній російській типографії в еміграції в Лондоні. Члени товариства писали революційні прокламації, підпільно випускали рукописний журнал «Свободное слово» [21].

У червні 1858 р. після виключення 39 студентів із Харківського університету, вони продовжили свою діяльність в Києві та навчання в Університеті Св. Володимира. Керівники товариства встановили зв'язки із радикально настроєним студентством Київського, Московського й Петербурзького університетів, діячами польського визвольного та російського революційного рухів, активізували роботу щодо залучення нових членів. Наприкінці 1859 р. товариство налічувало вже 100 чоловік. Члени товариства вимагали участі представників від усього населення у виробленні законів, збільшення кількості навчальних закладів і культурно-освітніх установ, видання журналів національними мовами народів Російської імперії, намагалися встановити зв'язки з О. І. Герценом та М. П. Огарьовим [22; 23; 24].

Недільні школи з'явилися у Києві за ініціативи членів Харківсько-Київського таємного товариства. Задум їхнього влаштування належав студенту історико-філологічного факультету, члену Київського товариства Феодосію Вороному. 14 вересня 1859 р. група студентів із 17 чоловік (Феодосій Якович Вороний (1837–1910), Яків Миколайович Бекман (1836–1869), Веніамін Осипович Португалов (1834–1896) та ін.) звернулася до попечителя Київського навчального округу М. І. Пирогова із проханням дозволити відкрити недільну школу. Останній, погодивши це питання із Міністерством народної освіти і київським генерал-губернатором, дозволив

студентам відкрити недільну школу в помешканні Києво-Подільського дворянського училища, доручивши професору Павлову скеровувати роботу студентів [25]. У 1859 р. у Києві було відкрито ще дві недільні школи. Енергія професора Павлова та його дружні стосунки з київським студентством стали запорукою їх успішної діяльності. Вчений був щиро й глибоко переконаний, що розповсюдження знань поступово трансформує російське азійське суспільство, молодь шукала у недільних школах революційного збудника.

Студенти активно брали участь в організації недільних шкіл, налагодженні їхньої стабільної роботи й забезпеченні навчальними посібниками. Однак легальна й нелегальна робота студентів тривала недовго. В січні – лютому 1860 рр. 22 членів товариства було заарештовано й засуджено до заслання. З викриттям і розгромом товариства власті розгорнули наступ на національно-визвольний рух в Україні. Після арешту в 1860 р. частини членів товариства, воно продовжувало діяльність до саморозпуску в 1863 р., деякі члени товариства вступили до загальноросійської народницької організації «Земля і воля» [24].

Особистість професора Павлова промовисто охарактеризував у цей час Веніамін Осипович Португалов: «Він тоді тільки що повернувся з Європи, із Парижа і Лондона. Його оповіді про Європу, про особисті зустрічі викликали у нас захоплення, і він невдовзі став нашим кумиром, нашим ідолом, котрого ми обожнювали, захоплювалися ним, любили самовіддано. Школа Павлова і його спілкування з нами, учнями. Він вчив нас моральності і більш за все своїм прикладом. Своєю надприродною людяністю, лагідністю, відсутністю всяких низьких пристрастей. Розмова тиха, плавна, виразна, логічна, а часом іронічна, добродушна посмішка рідко сходила з його вуст. Павлов був шанований вчений, мислитель, мудрець, народний витія. Це з усім тим був невичерпний кладень знань. Син селянки, Павлов глибоко співчував усім реформам і готовий був душу свою покласти за щастя рідного народу. Ми, молодь, тоді вперше у спілкуванні із Павловим осягнули, що означає любити

свій народ. Усі наступні покоління інтелігенції в Росії не можуть бажати кращої і більш довершеної постаті, ніж та, якою був Платон Васильович Павлов» [13, с. 252-256].

Окреслимо викладацьку діяльність П. В. Павлова в Університеті Св. Володимира, його «творчу лабораторію». У викладанні використовував твори М. М. Карамзіна, І. Ф. Еверса, М. Г. Устрялова, М. П. Погодіна, С. М. Соловйова та ін. Пропонував теми студентських дослідницьких робіт: «Про причини міжусобиць між руськими князями і про їхній вплив на суспільство в період часу від Рюріка до Івана Калити і Гедиміна»; «Про відмінність земської Новгородської системи від інших земських систем древньої Русі»; «Про значення опричнини в російській історії» [3, с. 28]. Тему «Про причини міжусобиць між руськими князями і про їхній вплив на суспільство в період часу від Рюріка до Івана Калити і Гедиміна» обрав на здобуття ступеня кандидата студент Іван Лашнюков, один із кращих учнів професора Павлова, який у подальшому 15 років очолював кафедру російської історії Ніжинського ліцею князя Безбородька, був окрасою закладу, згодом недовгий період до передчасної смерті викладав на кафедрі російської історії Університету Св. Володимира [29].

Під керівництвом професора Павлова студент Лашнюков опановував критику джерел історії і поглядів на неї вчених як метод історії та вивчення великих питань політичної історії, культури як головний предмет дослідження. Саме це характеризувало його як викладача і дослідника у подальшому. У рецензії на роботу студента Лашнюкова професор Павлов визнав влучне пояснення автором багатьох явищ удільного періоду руської історії [3, с.28]. Робота була відзначена золотою медаллю, рецензія керівника дає уявлення про метод досліджень його школи: «Твір написаний автором переважно за літописними джерелами, використано два взаємопов'язані методи: критичний та оповідний. У роботі, з одного боку, чітко розкрито зміст подій, а з іншого – викладені самі події. Ця робота має цілком визначену

вагу для науки вітчизняної історії, бо, об'єднуючи у собі результати попередніх досліджень М. Г. Устрялова, М. П. Погодіна, К. Д. Кавеліна, С. М. Соловйова, вносить багато зовсім нового у царину історичного бачення, як у цілому, так і в деталях» [29, с.109].

У рецензії на магістерську роботу Віталія Шульгіна «Погляд на становище жінки в язичницькій Русі та на поступовий розвиток затворництва жінки в Росії» професор Павлов наголосив, що автор дослідив нове питання, ґрунтовно вивчив його, відзначив розум автора, його кмітливість, логічну послідовність висновків [3, с. 29]. 4 серпня 1849 р. Віталій Якович Шульгін був затверджений ад'юнктом кафедри всесвітньої історії на допомогу професору всесвітньої історії Олексію Івановичу Ставровському (1811–1882) [8, с.619-622].

Написання конкурсних дослідницьких робіт із російської історії, пропонованих П. В. Павловим, вимагало ґрунтовного знання фактичного матеріалу, останніх досягнень історичної науки та вміння критично їх осмислювати, що вирізняло й формувало наукову школу професора Павлова. Тематика студентських наукових робіт розкриває їх зміст: «Звідки з'явилися слов'яни у Європі», «Про основні відмінності історії Малоросійської від Московської», «Про значення опричнини та земщини у російській історії», «Про Нестора-літописця і руські літописи», «Про вчених, які вивчали російську історію у часи Катерини II», «Про історичне значення княжих з'їздів, дум та громадських віч», «Про історичне значення церковних соборів у древній Русі», «Про договори Олега, Ігоря і Святослава», «Про праці Шльоцера у царині російської історії», «Про М. Карамзіна як історика» [4, с. 21].

Професор Павлов впливав на формування світогляду студентства та формував свій напрямок у школі істориків Університету Св. Володимира на засадах критичного методу та просвітництва. Платон Васильович Павлов з повним правом посідає одне із найпочесніших місць серед когорти

просвітників – «шестидесятників», діячів освіти, науки і культури, які своєю діяльністю дієво впливали на формування світогляду різночинної молоді, її палкого бажання робити особистий внесок у розвиток культурного і суспільно-політичного життя суспільства [28, с. 241]. У своїх лекціях професор Павлов ставив перед слухачами гострі питання, що безпосередньо перегукувалися із сучасністю, і тим впливав на формування світогляду молоді, спонукав її критично осмислювати дійсність. Лекції історика викликали захоплення і користувалися популярністю серед студентів. Його студент В. Г. Авсеєнко згадував: «Він поєднував у собі репутацію поважного вченого з ореолом носія «кращих ідей», покликаною керувати молодим поколінням у його прагненні суспільного і морального ідеалу» [12, с. 723]. Студенти ставилися до нього з великою повагою.

Антифеодальна сутність та демократичні тенденції просвітництва, надання вирішального значення освіті відбивали об'єктивні потреби суспільного і культурного життя Російської імперії того часу, більш за все відповідали настроям різночинної інтелігенції. Просвітництво збуджувало самосвідомість цього соціального прошарку, особливо його молодого покоління. Перед студентством відкривалися перспективи діяльності «на користь загальну», які запалювали його, породжували нове розуміння патріотичного обов'язку. Пояснюючи ідеї соціального та культурного прогресу, П. В. Павлов допомагав молоді усвідомити її високу історичну місію. Цілком зрозуміло, що свідомі інтелігентна молодь бачила в його особі не тільки співника, але значною мірою виразника її ідейної позиції [26, с. 233].

Студент, згодом професор правник Університету Св. Володимира О. В. Романович-Славатинський (1832–1910) [8 с. 580-583] у спогадах відзначав: «Навряд чиї-небудь лекції так сприяли розумовому розвитку, як лекції цього професора. Він тоді був повен юності, краси і моральної чистоти. Для Києва він був тим, чим Грановський для Москви, Каченовський для Харкова –

сіячем істини і добра. Я дуже цінував його лекції і не пропустив жодної з них за всі чотири роки» [11, с.619].

Усвідомлюючи вагомість розуміння російської історії юристами, професор Павлов звернувся до Ради університету із пропозицією дозволити їм слухати її разом із філологами всі чотири роки. «Однак, заради справедливості слід сказати, – вважав О. В. Романович-Славатинський, – що він читав нам не стільки російську історію, скільки історію світової цивілізації. Однак до російської історії відносився його чудовий курс, який він називав «Історія науки російської історії», але більша частина його лекцій була присвячена з'ясуванню закону взаємності послуг – основного закону, що рухав історичні події. Він мав рідкісний талант стисло й ясно виразити сутність усякої доктрини, всякої філософської системи. Якщо я виніс із університету розуміння Гегеля, то був зобов'язаний цим лекціям Павлова» [11, с. 619]. Під впливом лекцій П. В. Павлова студент Романович-Славатинський заглибився у вивчення історії російського права та зацікавився державним правом.

Авторитет історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира в кінці 40-х – на початку 50-х років був на дуже високому рівні. На ньому навчались кращі студенти університету. Лекції корифеїв – професорів-просвітителів П. В. Павлова, В. Я. Шульгіна (1822–1878) [8, с. 760-777], І. В. Вернадського (1821–1884) [8, с. 97-103], М. Х. Бунге (1823–1895) [8, с. 74-84] відвідували студенти всіх факультетів. Просвітницька атмосфера, що була створена цими особистостями, формувала майбутніх вчених, які ставали гідними спадкоємцями ідей вчителів.

На початку 50-х років XIX ст., досліджуючи історичний досвід людства та з'ясовуючи закономірності історії, П. В. Павлов намагався визначити основний історичний закон. Формулював його так: «Історія російського суспільства зокрема, історія суспільства взагалі є здійснення у даній місцевості у певний час закону взаємності речових і моральних послуг для

задоволення речового і морального споживання, згідно із удосконаленням способів сучасного виробництва, – закону, що постійно порушується зовнішніми причинами та через розвиток споживання, а також засобів виробництва, і внаслідок цього, який прагне поновитись шляхом перетворень і переворотів то зверху, то знизу» [26, с. 220]. Вивчення історії переконало вченого у тому, що стародавнє руське життя стає більш зрозумілим лише під час дослідження матеріальних пам'яток у поєднанні їх із писемністю, при порівнянні зі старожитностями, що відтворюють життя європейських народів, а також за наочним ознайомленням із пам'ятками, що відображають із різних сторін побут європейських народів [3, с.31].

Через свої погляди П. В. Павлов був під наглядом. Наказом Міністерства народної освіти від 11 грудня 1859 р. ординарний професор П. В. Павлов був призначений членом Петербурзької археографічної комісії із звільненням від посади у Києві. У листі до попечителя він пояснював своє бажання перейти на службу до Петербурга хворобливістю здоров'я, шкідливим впливом на нього київського клімату та сімейними обставинами [27, с.119-129].

В грудні 1859 р. у прощальній лекції студентам Університету Св. Володимира Платон Васильович Павлов підсумував свої погляди на розуміння історичного процесу, місце і роль молодого покоління у ньому. Вчений відзначав, що історія як суспільна наука повинна сприяти формуванню самосвідомості та викорінювати забобони. Наголосив, що у своїх лекціях намагався розкрити загальні закони розвитку, тому що через усвідомлення руху та взаємозв'язку розвитку суспільства стає зрозумілим сучасне і майбутнє. Підсумував, що російська історія відноситься до історії європейської, подібна до цієї материкової, всесвітньої європейської історії, що на Русі також був родовий побут та патріархально-конституційні основи, які знищила централізація, а освіта, що спочатку була знаряддям уряду, згодом відродила суспільство, створила суспільну думку та свідому

інтелігенцію [20, с.265]. «В історії європейських держав, – проголошував вчений, – ми помічаємо, що коли старі установи виявляються недієздатними, настає переворот, спочатку розумовий, потім матеріальний, – енциклопедисти та революція. Такий час переживаємо зараз і ми. [...] Ми чекаємо вже перебудови на більш сучасних основах. Селянське питання поставило нашу історію так, що у неї два виходи – реформа чи революція» [20, с. 265-266].

Просвітник – «шестидесятник» П. В. Павлов вважав, що в історії протесту завжди велику роль відігравали суспільна думка, література та університети, а у майбутньому кожен університет повинен пов'язати свою діяльність з усіма життєвими основами свого краю, інтелігенція якого повинна сприяти його відродженню, студенти – стати провідниками знань та корисних понять суспільства. Обов'язком університетської молоді є зближення вищих класів із нижчими, бо тільки передаючи освіту останнім, дворянство може спокутувати хибність своїх діянь [20, с.266]. Цей своєрідний заповіт, який віддзеркалював нагальні потреби часу, втілювався в життя свідомою частиною київської університетської молоді у створенні та роботі перших недільних шкіл, діяльності прогресивної української інтелігенції у в студентській громаді, згодом у Старій громаді, наукових установах Києва, широким дослідженням українського минулого науковою школою істориків Університету Св. Володимира, формуванням київської документальної школи істориків під керівництвом В. Б. Антоновича із 70-х років XIX ст. зокрема.

«У нас, – підсумовував П. В. Павлов, – серед глибокої пітьми, серед безнадійної діяльності, вони (університети – О. Т.) складають єдиний порятунки; лише одні університети світять ніби маяки» [20, с.266]. Розмаїтість промов на прощальному вечері 14 грудня 1859 р., який влаштували студенти і викладачі П. В. Павлову перед його від'їздом до Санкт-Петербургу, свідчила про багатосторонню діяльність і незліченні заслуги «київського Грановського», якому університетська молодь довіряла свої переконання, характер і напрямки думок, від якого набирала знань із усіх

сфер. Студент Левченко звернувся до вченого із проханням бути кореспондентом між Київським і Петербурзьким університетами, діяти від імені першого в їхньому зближенні, організації у північній столиці недільних шкіл і встановленні зв'язку між ними та київськими школами. Як відомо, історик прийняв пропозицію, у Петербурзі став енергійним організатором недільних шкіл [24, с. 267-271].

У кінці 1859 р. П. В. Павлов був переведений на службу у Санкт-Петербург членом Петербурзької археографічної комісії, а у 1860 р. був призначений бібліотекарем бібліотеки для службовців, яка тоді існувала при Міністерстві народної освіти. 14 лютого 1860 р. П. В. Павлова заарештували через справу Харківсько-Київського таємного товариства.

За дозволом Міністерства народної освіти та під його керівництвом П. В. Павлов керував недільними школами, які тоді були організовані в Санкт-Петербурзі за зразком київських недільних шкіл, а також викладав курс всевітньої історії в училищі правознавства. П. В. Павлов був обраний Радою Санкт-Петербурзького університету екстраординарним професором всевітньої історії (давнього часу). Проте у 1862-1875 роках П. В. Павлов кафедри в університеті не обіймав, а був лише на службі в Петербурзькій археографічній комісії без утримання, а з 1870 р. із невеличким державним утриманням [8, с. 535].

2 березня 1862 р. у публічній лекції під егідою Вільного університету П. В. Павлов виголосив промову про «Тисячоліття Росії», в якій наголосив на тому, що за весь час свого існування Росія була рабовласницької країною, з потужним централізованим державним апаратом, де завжди придушувалися найменші прояви громадської незалежності, засудив кріпосницький лад Російської імперії та проблемність і ненадійність селянської реформи 1861 р. Текст лекції був схвалений цензором, який не міг навіть уявити занадто бурхливу реакцію слухачів. Публіка підтримувала лектора галасливими оплесками та криками схвалення. На гучні виклики аудиторії промовець

вийшов і, піднявши руку, заявив: «Росія стоїть тепер над безоднею, в яку ми і впадемо, якщо не звернемося до останнього засобу порятунку, до зближення з народом. Хто має вуха слухати, нехай слухає!». 5 березня 1862 р. П. В. Павлов був заарештований і 6 березня 1862 р. висланий у Ветлугу (Костромська губернія) із заборною на майбутнє читати публічні лекції. У 1864 р. був переведений у Кострому, де працював співробітником «Костромских Губернских Ведомостей». У 1865 р. отримав дозвіл оселитися в Царському Селі, а в 1866 р. – у Санкт-Петербурзі. Із заслання П. В. Павлов повернувся із підірваним здоров'ям, громадською діяльністю не займався. У 1871 р. був звільнений від нагляду [19, с.12-13].

Після повернення у Санкт-Петербург П. В. Павлов викладав статистику у Костянтинівському військовому училищі, всесвітню та російську історію в Юнкерському училищі, російську історію в Оленівському жіночому училищі та час від часу був експертом у комітеті Головного управління військово-учбових закладів по складанню програм для військових училищ [8, с. 535].

2 травня 1875 р. П. В. Павлов був затверджений ординарним професором відкритої кафедри історії і теорії мистецтв Університету Св. Володимира. Він також залишався членом Археографічної комісії. Його плідну викладацьку, науково-дослідну та музейну діяльність у 1875-1885 рр. на кафедрі історії і теорії мистецтв Університету Св. Володимира дослідила у монографії «Мистецька освіта в Київському університеті (1834-1924)» О. В. Сторчай [30, с.114-140]. У цей період він облаштував Музей вишуканих мистецтв Університету Св. Володимира. У 1885 р. П. В. Павлов повернувся до Санкт-Петербургу.

Висновки. Таким чином, викладацька, наукова та громадська діяльність професора кафедри російської історії П. В. Павлова у 1847-1859 роках склала другий період становлення школи істориків Університету Св. Володимира, сприяла формуванню широкого світогляду київського студентства, зокрема істориків, усвідомленню ними загальнолюдських законів розвитку

суспільства, просвітництва, критичного і системного методу дослідження історичного процесу. Вчений вплинув на формування школи істориків Університету Св. Володимира, формував свій напрямок наукової школи, яскравим представником якої був Іван Васильович Лашнюков.

Для київського студентства П. В. Павлов був кумиром, шанованим вченим, мислителем, спілкування з яким навчало як потрібно любити свій народ. Енергія професора Павлова та дружні стосунки із студентством стали запорукою успішної діяльності недільних шкіл, організацію яких він скеровував. Вчений був щиро й глибоко переконаний, що розповсюдження знань поступово трансформує російське азійське суспільство, молодь шукала у недільних школах революційного збудника. Пояснюючи ідеї соціального та культурного прогресу, П. В. Павлов допомагав молоді усвідомити її високу історичну місію. Свідома інтелігентна молодь бачила в його особі не лише співника, але значною мірою виразника її ідейної позиції.

Після урядових репресій 1862 р., які примусово відірвали професора Павлова від безпосередньої участі у науковому і громадському житті, його ім'я поступово забувалося. Вислання 1862 р. відбулося у самому розквіті його творчих сил. На жаль, тяжкі умови заслання підірвали життєві сили історика і він не зміг після повернення у повній мірі розкрити свій потенціал, завершити перервані праці. Постать професора Павлова була непересічною для свого часу.

Представник школи істориків Університету Св. Володимира професор Павлов, який формував другий період її становлення і розвивав традиції школи істориків Університету Св. Володимира, має зайняти почесне місце серед викладачів і вчених України середини та другої половини XIX ст.

Література:

1. Тарасенко Ольга Внесок наукової школи істориків Київського університету у становлення національної історичної освіти і науки [Текст] / Ольга

Тарасенко / Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції «Образ епохи. Культурне середовище Києва кінця XIX – початку XX ст.». Київ, Будинок вчених НАН України 20-22 листопада 1995 р. Міжнародний Фонд «Відродження», 1995. – С. 152-154.

2. Тарасенко Ольга Класична наукова школа істориків Київського університету Св. Володимира у XIX ст. [Текст] / Ольга Тарасенко / Історія. Частина I: Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. Міжнародна асоціація українців, Національна академія наук України, 1996. – С. 225-228.

3. Тарасенко, Ольга. Становлення та розвиток історичної освіти та науки у Київському університеті у 1834–1884 рр. [Текст] / Ольга Тарасенко. – К.: Логос, 1995. – 276 с.

4. Тарасенко О. О. З історії становлення та розвитку історичної освіти в Київському імператорському університеті Св. Володимира (до 175 річчя від дня заснування) [Текст] / О. О. Тарасенко // Історична думка, 2010. – № 1(2). – 59 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://elibrary.kubg.edu.ua/6385/1/O_Tarasenko_IS.pdf

5. Тарасенко О. О. До становлення школи істориків Університету Св. Володимира: В. Ф. Домбровський та М. І. Костомаров [Текст] / О. О. Тарасенко // Грані, 2015. – №. 12/2 (128).

6. Тарасенко О. Школа істориків Університету Св. Володимира: штрихи до творчого портрету Василя Федоровича Домбровського / Ольга Тарасенко // ScienceRise, 2015. – Т. 7, N 1(12). – С. 37-41. – Режим доступу: DOI: 10.15587/2313-8416.2015.47223

<http://journals.uran.ua/sciencerise/article/view/47223/43667>

7. Тарасенко О. О. Спогади Миколи Костомарова (школа істориків Університету Св. Володимира) [Текст] / О. О. Тарасенко // Грані, 2015. – №. 11/2 (127). – С. 97-102.

8. *Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета Св. Владимира (1834-1884) [Текст] / Составлен и издан под. ред. В. С. Иконникова. – Киев: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1884. – 860 с.*
9. *Павлов Платон Васильевич // [Текст] // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза. И. А. Ефрона. – СПб., 1897. – Т. XXII. – С. 570-571.*
10. *Шевченко Л. В., Таран О. Г. Павлов Платон Васильевич [Текст] / Л. В. Шевченко, О. Г. Таран // Електронна енциклопедія Київського національного університету імені Тара Шевченка. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eu.univ.kiev.ua/departments/istoriyi-rosiyi-kafedra/pavlov-platon-vasyi%60ovuch-/>*
11. *Романович-Славатинський А. В. Моя жизнь и академическая деятельность. Воспоминания и заметки. 1832-1884 гг. [Текст] / А. В. Романович-Славатинський // Вестник Европы, 1903. – Ч. 2. – С. 619.*
12. *Авсеенко В. Г. Школьные годы.: Отрывок из воспоминаний. 1852-1862 [Текст] / В. Г. Авсеенко // Исторический вестник, 1881. – Ч. 4. – С. 723.*
13. *Португалов В. О. Ученик об учителе [Текст] / В. О. Португалов // Исторические записки, 1986. – Т. 113. – С. 252-256.*
14. *Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография [Текст]/ Микола Костомаров / Сост. и ист.-биогр. очерк В. А. Замлинского; Примеч. И. Л. Бутича. – 2-е изд. – К.: Лыбидь, 1990. – 736 с.*
15. *Павлов П. В. Об историческом значении царствования Бориса Годунова [Текст] / П. В. Павлов. – М., 1850. – 132 с.*
16. *Кавелин К. Д. Об историческом значении царствования Бориса Годунова. Соч. П. Павлова. М., 1850 [Текст] / К. Д. Кавелин // Отечественные записки, 1850. – Т. 72. – Ч. 9. – Отд. V. – Критика. – С. 13-30.*
17. *Об историческом значении царствования Бориса Годунова. Соч. П. Павлова. М., 1850 [Текст] // Современник, 1850. – Т. 22. – Ч. 7. – Отд. III. – Критика. – С. 17-26.*

18. Погодин М. П. *Об историческом значении царствования Бориса Годунова.* Соч. П. Павлова. М., 1850 [Текст] / М. П. Погодин // *Москвитянин*, 1850. – Ч. 8. – Кн. II. – Від. IV. – С. 116-135.
19. Лемке М. *Дело профессора Павлова* [Текст] / М. Лемке // *Очерки освободительного движения 60-х годов*, СПб., 1908. – С. 7-13.
20. *Прощальная лекция пр. П. В. Павлова, студентам Киевского университета, зачит. в декабре 1859 г.* [Текст] // *Исторические записки*, 1955. – Т. 52. – С. 265-266.
21. Таубин Р. А. Я. Н. Бекман и Харьковско-Киевское тайное общество [Текст] / Р. А. Таубин / *Революционная ситуация в России 1859-1861.* – М., 1963.
22. Барабой А. З. *Харьковско-Киевское революционное тайное общество 1856-60 гг.* [Текст] / А. З. Барабой // *Исторические записки*, 1955. – Т. 52.
23. Эйдельман Н. Я. *Герцен и Харьковско-Киевское революционное общество* [Текст] / Н. Я. Эйдельман // *Проблемы истории общественного движения и историографии*, 1971.
24. Ястребов Федор *Революционные демократы на Украине: вторая половина 50-х - начало 60-х годов XIX ст.* [Текст] / Ф. Ястребов; отв. ред.: Ф. Е. Лось; АН Украинской ССР, Ин-т истории – Киев: Изд-во АН УССР, 1960. – 307 с.
25. Пирогов Н. И. *О воскресных школах.* – С. 301-309. *Уведомление ректору университета о разрешении открыть ежедневную бесплатную школу для начального образования.* – С. 309. Пирогов Н. И. *Письмо к генерал-губернатору И. И. Васильчикову 24.09.1859 г. Об открытии в Киеве воскресных школ.* – С. 409. *Письмо 21.11.1859 г. О воскресных школах.* – С. 409-410. *О надзоре за воскресными школами.* – С. 410-411. // [Текст] / Н. И. Пирогов // *Избранные педагогические сочинения.* – М., 1985.
26. Эймонтова Р. Г. *Ученый-просветитель П.В.Павлов (60-е годы)* [Текст] // *Исторические записки*, 1986. – Т. 113. – С. 208-249.

27. Чесноков В. И. Министерство Просвещения и "дело" профессора П. В. Павлова [Текст] / В. И. Чесноков/ Правительственная политика и историческая наука России 60-70-х гг. XIX в. Исследовательские очерки. – Воронеж, 1989. – 208 с.

28. Тарасенко Ольга Викладацька діяльність П. В. Павлова в Університеті Св. Володимира у середині XIX ст. [Текст] / О. О. Тарасенко // Література та культура Полісся, 2007. – № 38. – С. 236-248.

29. Тарасенко Ольга Формування наукових шкіл істориків в Університеті Св. Володимира: Іван Васильович Лапшюков [Текст] / О. О. Тарасенко // Київські історичні студії, 2015. – № 1. – С. 108-114.

30. Сторчай О. В. Мистецька освіта в Київському університеті (1834-1924): Монографія / [Текст] / О. В. Сторчай . – К.: Щек, 2009. – 335 с.

References:

1. Tarasenko Olha Vnesok naukovoї shkoly istorykiv Kyivskoho universytetu u stanovlennia natsionalnoi istorychnoi osvity i nauky [Tekst] / Olha Tarasenko / Zbirnyk tez dopovidei Mizhnarodnoi naukovoї konferentsii «Obraz epokhy. Kulturne seredovyshe Kyieva kintsia XIX – pochatku XX st.». Kyiv, Budynok vchenykh NAN Ukrainy 20-22 lystopada 1995 r. Mizhnarodnyi Fond «Vidrozhennia», 1995. – S. 152-154.

2. Tarasenko Olha Klasychna naukova shkola istorykiv Kyivskoho universytetu Sv. Volodymyra u XIX st. [Tekst] / Olha Tarasenko / Istoriiia. Chastyna I: Tezy ta povidomlennia III Mizhnarodnoho konhresu ukrainistiv. Mizhnarodna asotsiatsiia ukrainistiv, Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, 1996. – S. 225-228.

3. Tarasenko Olha Stanovlennia ta rozvytok istorychnoi osvity ta nauky u Kyivskomu universyteti u 1834–1884 rr. [Tekst] / Olha Tarasenko. – K.: Lohos, 1995. – 276 s.

4. Tarasenko O. O. Z istorii stanovlennia ta rozvytku istorychnoi osvity v Kyivskomu imperatorskomu universyteti Sv. Volodymyra (do 175 richchia vid dnia

- zasnuvannia) [Tekst] / O. O. Tarasenko // *Istorychna dumka*, 2010. – № 1(2). – 59 s. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://elibrary.kubg.edu.ua/6385/1/O_Tarasenko_IS.pdf
5. Tarasenko O. O. *Do stanovlennia shkoly istorykiv Universytetu Sv. Volodymyra: V. F. Dombrovskiy ta M. I. Kostomarov* [Tekst] / O. O. Tarasenko // *Hrani*, 2015. – №. 12/2 (128).
6. Tarasenko O. *Shkola istorykiv Universytetu Sv. Volodymyra: shtrykhy do tvorchoho portretu Vasylia Fedorovycha Dombrovskoho* / Olha Tarasenko // *ScienceRise*, 2015. – T. 7, N 1(12). – S. 37-41. – Rezhym dostupu: DOI: 10.15587/2313-8416.2015.47223
<http://journals.uran.ua/sciencerise/article/view/47223/43667>
7. Tarasenko O. O. *Spohady Mykoly Kostomarova (shkola istorykiv Universytetu Sv. Volodymyra)* [Tekst] / O. O. Tarasenko // *Hrani*, 2015. – №. 11/2 (127). – С. 97-102.
8. *Byohrafycheskyi slovar professorov y prepodavateleï Unyversyteta Sv. Vladymyra (1834–1884)* [Tekst] / Sostavlen y yzdan pod. red. V. S. Ykonnykova. – Kyev: Typ. Un-ta Sv. Vladymyra, 1884. – 860 c.
9. *Pavlov Platon Vasylevych* // [Tekst] // *Entsyklopedycheskyi slovar F. A. Brokhauza. Y. A. Efrona.* – SPb., 1897. – T. XXII. – S. 570-571.
10. Shevchenko L. V., Taran O. H. *Pavlov Platon Vasylovych* [Tekst] / L. V. Shevchenko, O. H. Taran // *Elektronna entsyklopediia Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tara Shevchenka.* – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://eu.univ.kiev.ua/departments/istoriyi-rosiyi-kafedra/pavlov-platon-vasyl%60ovych/>
11. *Romanovych-Slavatynskiy A. V. Moia zhyzn y akademycheskaia deiatelnost. Vospomynaniya y zametky. 1832-1884 hh.* [Tekst] / A. V. Romanovych-Slavatynskiy // *Vestnyk Evropy*, 1903. – Ch. 2. – S. 619.
12. *Avseenko V. H. Shkolnye hody.: Otryvok yz vospomynanyi. 1852-1862* [Tekst] / V. H. Avseenko // *Ystorycheskyi vestnyk*, 1881. – Ch. 4. – S. 723.

13. *Portuhalov V. O. Uchenyk ob uchytel'akh [Tekst] / V. O. Portuhalov // Ystorycheskiye zapysky, 1986. – T. 113. – S. 252-256.*
14. *Kostomarov N. Y. Ystorycheskiye proizvedeniya. Avtobyohrafiya [Tekst] / Mykola Kostomarov / Sost. y ust.-byohr. ocherk V. A. Zamlynskoho; Prymech. Y. L. Butycha. – 2-e yzd. – K.: Lybyd, 1990. – 736 s.*
15. *Pavlov P. V. Ob ystorycheskom znachenyy tsarstvovaniya Borysa Hodunova [Tekst] / P. V. Pavlov. – M., 1850. – 132 s.*
16. *Kavelyn K. D. Ob ystorycheskom znachenyy tsarstvovaniya Borysa Hodunova. Soch. P. Pavlova. M., 1850 [Tekst] / K. D. Kavelyn // Otechestvennyye zapysky, 1850. – T. 72. – Ch. 9. – Otd. V. – Krytyka. – S. 13-30;*
17. *Ob ystorycheskom znachenyy tsarstvovaniya Borysa Hodunova. Soch. P. Pavlova. M., 1850 [Tekst] // Sovremennyyk, 1850. – T. 22. – Ch. 7. – Otd. III. – Krytyka. – S. 17-26;*
18. *Pohodyn M. P. Ob ystorycheskom znachenyy tsarstvovaniya Borysa Hodunova. Soch. P. Pavlova. M., 1850 [Tekst] / M. P. Pohodyn // Moskvyytiany, 1850. – Ch. 8. – Kn. II. – Vid. IV. – S. 116-135.*
19. *Lemke M. Delo professora Pavlova [Tekst] /M. Lemke // Ocherky osvoboditel'nogo dvyzheniya 60-kh hodov. – SPb., 1908. – S. 7-13.*
20. *Proshchalnaia lektsiya pr. P. V. Pavlova, studentam Kyevs'koho unyversyteta, zachyt. v dekabre 1859 h. [Tekst] // Ystorycheskiye zapysky, 1955. – T. 52. – S. 265-266.*
21. *Taubyn R. A. Ya. N. Bekman y Kharkovsko-Kyevs'koe tainoe obshchestvo [Tekst] / R. A. Taubyn / Revoliutsyonnaia sytuatsiya v Rossyy 1859-1861. – M., 1963.*
22. *Baraboi A. Z. Kharkovsko-Kyevs'koe revoliutsyonnoe tainoe obshchestvo 1856-60 hh. [Tekst] /A. Z. Baraboi // Ystorycheskiye zapysky, 1955. – T. 52.*
23. *Eidelman N. Ya. Hertsen y Kharkovsko-Kyevs'koe revoliutsyonnoe obshchestvo [Tekst] / N. Ya. Eidelman // Problemy ystoryy obshchestvennogo dvyzheniya y ystoryohrafiyy. – M., 1971.*

24. Yastrebov Fedor. *Revoliutsyonnye demokraty na Ukrayne: vtoraiia polovyna 50-kh - nachalo 60-kh hodov KhIKh st.* [Tekst] / F. Yastrebov; otv. red.: F. E. Los; AN Ukraynskoi SSR, *Yn-t ystoryy*. – Kyev: Yzd-vo AN USSR, 1960. – 307 s. – S. 269-271.
25. Pyrohov N. Y. *O voskresnykh shkolakh.* – S. 301-309. *Uvedomlenye rektoru unyversyteta o razreshenyyi otkryt ezhednevnuuiu besplatnuuiu shkolu dlia nachalnoho obrazovanyia.* – S. 309. Pyrohov N. Y. *Pysmo k heneral- hubernatoru Y. Y. Vasylchikovu 24.09.1859 h. Ob otkrytyy v Kyeve voskresnykh shkol.* – S. 409. *Pysmo 21.11.1859 h. O voskresnykh shkolakh.* – S. 409-410. *O nadzore za voskresnyy shkolamy.* – S. 410-411. // [Tekst] / N. Y. Pyrohov // *Yzbrannyye pedahohycheskye sochyneniya.* – M., 1985.
26. Eimontova R. H. *Uchenyi-prosvetytel P. V. Pavlov (60-e hody)* [Tekst] // *Ystorycheskye zapysky*, 1986. – T. 113. – S. 208-249.
27. Chesnokov V. Y. *Mynysterstvo Prosveshcheniya y "delo" professora P. V. Pavlova* [Tekst] / V. Y. Chesnokov/ *Pravytelstvennaia polytyka y ystorycheskaia nauka Rossyy 60-70-kh hh. XIX v. Yssledovatelkye ocherky.* – Voronezh, 1989. – 208 s.
28. Tarasenko Olha *Vykladatska diialnist P. V. Pavlova v Universyteti Sv. Volodymyra u seredyni KhIKh st.* [Tekst] / O. O. Tarasenko // *Literatura ta kultura Polissia*, 2007. – № 38. – S. 236-248.
29. Tarasenko Olha *Formuvannia naukovykh shkil istorykiv v Universyteti Sv. Volodymyra: Ivan Vasylovych Lashniukov* [Tekst] / O. O. Tarasenko // *Kyivski istorychni studii.*, 2015. – № 1. – С. 108-114.
30. Storchai O. V. *Mystetska osvita v Kyivskomu universyteti (1834-1924): Monohrafiia* / [Tekst] / O. V. Storchai . – K.: Shchek, 2009. – 335 s.